

УДК 347.5

Надія Міловська,канд. юрид. наук, доцент,
науковий співробітникНауково-дослідного інституту приватного права і підприємництва
імені академіка Ф.Г. Бурчака
Національної академії правових наук України

ОСОБЛИВОСТІ ВІДШКОДУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ (НЕМАЙНОВОЇ) ШКОДИ В ЗОБОВ'ЯЗАННЯХ ЗІ СТРАХУВАННЯ

Стаття присвячена аналізу особливостей відшкодування моральної (немайнової) шкоди у страхових зобов'язаннях як одного зі способів захисту цивільних прав та інтересів, що за своєю правовою природою належить до заходів цивільно-правової відповідальності. Наголошується на вирішальній ролі засад справедливості, розумності й добросовісності у правовому регулюванні відносин із відшкодування моральної шкоди, а також приділено увагу формулюванню висновків і пропозицій, спрямованих на вдосконалення цивільного законодавства у сфері договірних зобов'язань зі страхування.

Ключові слова: договір страхування, моральна (немайнова) шкода, страховий ризик, страховик, страховальник, відшкодування шкоди, страховий інтерес, страхування відповідальності.

Постановка проблеми. Відшкодування моральної шкоди є універсальним засобом цивільно-правового захисту, який може бути застосований у разі заподіяння особі немайнових втрат унаслідок первісного порушення її як абсолютних, так і відносних (включно з договірними), не лише немайнових, а й майнових суб'єктивних цивільних прав, причому незалежно від того, сталося це в результаті порушення вплив, спонукаючи до належного виконання своїх обов'язків як самого боржника, так і загалом всіх суб'єктів цивільного права.

У страхових правовідносинах довгий час залишалося поширеним правило, за яким у разі порушення договору страхування відшкодуванню підлягала тільки матеріальна шкода. Відшкодування моральної (немайнової) шкоди було можливе лише в разі деліктних зобов'язань. Не секрет, що й сьогодні відстоюється позиція, що моральна шкода може бути компенсована в грошовій або іншій матеріальній формі лише у формі недоговірних зобов'язань [2, с. 340]. У зв'язку з цим порядок і особливості відшкодування моральної шкоди в договірних відносинах зі страхування потребують комплексного дослідження.

Різні за змістом рішення судів також дають підстави для дослідження й з'ясування можливості та особливостей відшкодування моральної шкоди у сфері страхових договірних відносин. Натепер позови про відшкодування моральної шкоди набувають дедалі більшої по-

пулярності особливо за умов нинішньої відсутності мінімального й максимального розмірів такого відшкодування. Крім того, складним моментом у справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди був і є збір доказів, які доводять факт спричинення моральної шкоди та її розмір.

Частинами 1, 4, 5 ст. 23 ЦК України встановлено, що особа має право на відшкодування моральної шкоди, завданої внаслідок порушення її прав; моральна шкода відшкодовується незалежно від майнової шкоди, яка підлягає відшкодуванню, та не пов'язана з розміром цього відшкодування; моральна шкода відшкодовується одноразово, якщо інше не встановлено договором або законом. Як бачимо, законодавець дозволяє суб'єктам правовідносин на власний розсуд урегулювати порядок відшкодування моральної шкоди в договорі страхування. Однак, як не прикро про це говорити, сьогодні судові органи дотримуються позиції, визначеної Верховним Судом України, а саме п. 2 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди», згідно з якою судам рекомендується розглядати такі спори лише у випадках, коли право на таке відшкодування прямо передбачено Конституцією України або закріплене законодавством, що встановлює відповідальність за заподіяння моральної шкоди [3], нехтуючи свободою договору, інтересами сторін і принципами добросовісності, розумності й справедливості.

Проблемні питання щодо визначення поняття моральної (немайнової) шкоди, порядку її відшкодування фізичній або юридичній особі досліджували О. Беліков, А. Веніамінова, В. Нор, Є. Поляков, П. Рабінович, О. Рибак, С. Шимон та інші. Договір страхування й окремі його види також були предметом досліджень

Т. Блащук, Н. Безсмертною, Г. Губіною, Л. Кінащук, М. Снігерьовою, Р. Сobotника, Т. Третьяковою, А. Фіногіна та інших. Незважаючи на певні напрацювання в науці цивільного права в цій сфері, проблемні питання щодо відшкодування моральної шкоди в договірних зобов'язаннях зі страхування не знайшли відповідного відображення.

Метою статті є дослідження особливостей відшкодування моральної (немайнової) шкоди в зазначених договірних відносинах.

Виклад основного матеріалу. Страхування, відповідно до ст. 1 Закону України «Про страхування», є різновидом цивільно-правових відносин щодо захисту майнових інтересів фізичних і юридичних осіб у разі настання певних подій (страхових випадків), визначених договором страхування або чинним законодавством, за рахунок грошових фондів, що формуються шляхом сплати фізичними та юридичними особами страхових платежів (страхових внесків, страхових премій) і доходів від розміщення коштів цих фондів.

Правовідносини, які виникають із договору страхування, є зобов'язальними, відповідно до ст. 611 ЦК України, у разі порушення зобов'язання настають правові наслідки, встановлені договором або законом. Зокрема, п. 4 ч. 1 ст. 611 ЦК України визначає такі наслідки порушення зобов'язання, як відшкодування збитків і моральної шкоди.

Легального визначення поняття моральної шкоди не міститься в жодному нормативно-правовому акті. Роз'яснення, що варто розуміти під моральною шкодою, відображене в Постанові Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди», відповідно до п. 3 якої під моральною шкодою потрібно розуміти втрати немайнового характеру внаслідок моральних чи фізичних страждань або інших негативних явищ, заподіяних фізичній чи юридичній особі незаконними діями або бездіяльністю інших осіб.

У вітчизняній цивілістиці в поглядах на цю проблему існують дві основні тенденції: одні вчені вважають, що моральна шкода – це фізичні й моральні страждання особи, права якої порушено, інші – що це не самі страждання, а зумовлені ними втрати немайнового характеру. На нашу думку, позиція останніх здається більш аргументованою, адже страждання являють собою не процес знищення немайнового блага, а його результат – негативні наслідки немайнового характеру, які є моральною шкодою. Тому, встановлюючи факт такої шкоди, доцільно керуватися не тільки тими критеріями, які зумовлюють суб'єктивне сприйняття потерпілого (почуття, емоції), а й тими, які характеризують її зовнішній вияв – порушення звичайного для цієї людини способу життя.

Аналізуючи зміст ст. 611 ЦК України, можна стверджувати, що відшкодування моральної (немайнової) шкоди в договірних правовідносинах може здійснюватися виключно у випад-

ках, що прямо передбачені законом, а також якщо умови про відшкодування прописані в укладеному договорі. Однак потрібно враховувати, що ця спроможність постає виключно як похідна від функції забезпечення недоторканості й компенсаційного захисту певного особистого немайнового права. Річ у тім, що спричинені порушенням договору немайнові втрати (наприклад, хвилювання, стривоженість з боку фізичної особи або стан непевності в діяльності юридичної особи) є виявами зумовленого договірним правопорушенням посягання на особисті немайнові блага кредитора. Тобто навіть у разі відшкодування моральної шкоди, завданій порушенням договору, виключним утіленням цієї форми цивільної відповідальності є деліктне зобов'язання [4, с. 177].

Договори страхування, які укладаються між страховиком і страхувальником, такої умови, як відшкодування моральної шкоди, не містять. Однак, зокрема, у договорі страхування цивільної відповідальності підставою для відшкодування моральної шкоди є ст. ст. 9, 22 Закону України «Про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів», відповідно до яких страховиком відшкодовується потерпілому (фізичній особі), який зазнав uszkodження здоров'я під час дорожньо-транспортної пригоди, моральна шкода в розмірі не більше ніж 5% ліміту, визначеного в п. 9.3 ст. 9 Закону за шкоду. Отже, натепер можливість відшкодування моральної шкоди у сфері страхування виникає практично лише за договорами страхування цивільної відповідальності.

У свою чергу, Європейський суд з прав людини своїм рішенням у справі «Новоселецький проти України» від 22 лютого 2005 року (п. п. 22, 76) висловив «особливе здивування» відхиленням позову національним судом про відшкодування моральної шкоди з посиланням на те, що «відшкодування моральної шкоди у життєво-правових спорах законом не передбачено». Указане визначає умови застосування ст. ст. 23, 1167 ЦК України та визнає компенсацію моральної шкоди як загальний спосіб захисту, незалежно від передбачуваності цього права в спеціальних законах [5, с. 377]. При цьому, виходячи з практики Європейського суду з прав людини, додатковим якісним критерієм виникнення права на компенсацію моральної шкоди доцільно визнати істотність останньої. Тому, на наше переконання, питання щодо встановлення факту наявності моральної шкоди має вирішуватися виходячи з обґрунтованого переконання про заподіяння дійсно істотної шкоди, що вимагає покладання на боржника цивільно-правової відповідальності, розмір якої буде необхідним і достатнім для відновлення віри в непорушність імперативів справедливості, розумності й добросовісності.

Згідно з ч. 3 ст. 23 ЦК України, розмір грошового відшкодування моральної шкоди визначається судом залежно від характеру правопорушення, глибини фізичних і душевних страждань, погіршення здібностей потерпілого або позбавлення його можливості їх реаліза-

ції, ступеня вини особи, яка завдала моральної шкоди, якщо вина є підставою для відшкодування, часу, що минув із моменту виникнення моральної шкоди, а також з урахуванням інших обставин, які мають істотне значення.

Моральна шкода не може бути відшкодована в повному обсязі, позаяк немає (і не може бути) точних критеріїв майнового вираження душевного болю, спокою, честі, гідності особи. Будь-яка компенсація моральної шкоди не може бути адекватною дійсним стражданням, тому будь-який її розмір може мати суто умовний характер. У будь-якому випадку розмір відшкодування моральної шкоди повинен бути достатнім для задоволення потреб потерпілого й не повинен призводити до його збагачення.

Визначаючи відшкодування моральної шкоди, варто пам'ятати, що для окремих випадків законом установлені його граничні розміри. Так, у ст. 34 Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності» встановлюється максимальний розмір страхової виплати за моральну шкоду – 200 розмірів мінімальної заробітної плати. Разом із тим, як зазначив Конституційний Суд України в п. 2 Рішення від 27 січня 2004 року № 1-рп / 2004, у таких випадках відшкодування моральної шкоди є соціальною виплатою, а не видом відповідальності.

На розмір відшкодування не впливає наявність або обсяг майнової шкоди, яка завдана тими самими діями, що призвели й до виникнення моральної шкоди. Вимоги про відшкодування збитків і моральної шкоди розглядаються як самостійні.

Відшкодування моральної (немайнової) шкоди, за загальним правилом, здійснюється у формі одноразової виплати грошової суми в повному обсязі або передачі іншого майнового блага. Спосіб відшкодування може встановлюватися законом. За погодженням між сторонами або за рішенням суду моральна шкода може бути відшкодована й шляхом надання благ іншого майнового характеру: безкоштовних путівок до лікувально-оздоровчих закладів (санаторії, будинки відпочинку), у туристичну подорож, виконання послуг або робіт (ремонт житлового приміщення, перевезення, опублікування твору, автором якого є потерпілий, косметичні, медичні послуги тощо).

У практиці страхування сьогодні виникає питання про можливість страхування самих ризиків, пов'язаних із заподіянням моральної шкоди. Це питання є одним із найбільш спірних у сучасній цивілістиці. Зокрема, Ю. Фогельсон зазначає, що якщо страховий інтерес щодо відшкодування моральної шкоди має місце, то і страховий захист на випадок настання відповідальності щодо її відшкодування може бути наданий [6, с. 54]. Більше того, згідно зі ст. 34 Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності» від 23 вересня 1999 року, особа має право на

страхування від заподіяння моральної шкоди на виробництві.

Однак страхування – це передусім спосіб відшкодування реального збитку, якого зазнала особа, тобто збитку, який можна оцінити як у разі заподіяння шкоди життю і здоров'ю, так і в разі пошкодження й втрати майна. А тому у випадку допустимості страхування ризиків, пов'язаних із заподіянням моральної шкоди, виникає цілком слушне запитання про можливість оцінювання ризиків виникнення у фізичної особи моральних страждань. Оцінювання ризиків – це діяльність, заснована на аналізі об'єктивних даних. Моральним стражданням особи неможливо дати об'єктивно оцінку, оскільки немає чітких критеріїв визначення розміру такої шкоди, вони можуть бути для кожного індивідуальні. Моральна шкода має суто суб'єктивний характер, і ймовірність виникнення права на її компенсацію навряд чи можливо «прорахувати».

На підтвердження неможливості укладення договорів страхування ризиків, пов'язаних із заподіянням моральної шкоди, свідчить і той факт, що навіть в особистому страхуванні, спрямованому на всебічний захист особистих немайнових інтересів страхувальника, законом не передбачена можливість відшкодування моральної шкоди. Якщо ж допустити, що страхування моральної шкоди буде введено на практиці, то це, звичайно, ускладнить саму процедуру укладення та дії договору страхування в частині як оцінювання ризику страховиком, так і виплати страхового відшкодування.

Крім цього, як зазначалося вище, компенсація моральної шкоди є способом захисту немайнових прав. Водночас страхування являє собою систему захисту виключно майнових інтересів (ст. 1 Закону України «Про страхування»). Оскільки інтереси, пов'язані з компенсацією моральної шкоди, належать до сфери немайнових інтересів, то вони не можуть бути об'єктом страхування. Тому з огляду на всі перераховані вище обставини можна зробити висновок, що страхування відповідальності за заподіяння моральної шкоди з практичного погляду є абсолютно необґрунтованим.

Порушення договору як підстава для виникнення права на відшкодування моральної шкоди може виявлятися як у невиконанні, так і в неналежному виконанні договірних зобов'язань. Такої самої думки дотримуються науковці [7, с. 31; 8, с. 388]. Хоча окремими фахівцями висловлювалися твердження про те, що принциповішою і правильнішою була б позиція закріплення в законодавстві положень, які визначали б загальний обов'язок відшкодування моральної шкоди в разі невиконання договірних відносин [7, с. 32].

Одним із основних обов'язків страховика за договором страхування є здійснення в передбачений договором строк виплати страхового відшкодування в разі настання страхового випадку. За несвоєчасне здійснення страхового відшкодування страховик може нести майнову відповідальність у вигляді сплати неустойки, розмір якої визначається умовами договору.

Однак сьогодні на практиці виникає питання: чи може мати місце відшкодування моральної шкоди у випадку несвочасної або не в повному обсязі виплати страховиком страхового відшкодування чи необґрунтованої відмови в його виплаті? Адже, дійсно, страховик, отримуючи гроші за страхову послугу, у деяких випадках після настання страхової події може взагалі кудись зникнути. І страхувальник зобов'язаний, іноді роками звертаючись до різних інстанцій, уживати заходів щодо отримання страхового відшкодування. Чи є тут підстави для стягнення зі страховика моральної шкоди? Ми вважаємо, що є навіть більше підстав, ніж вимагати, скажімо, з винуватця дорожньо-транспортної пригоди, який хоча б грошей від страхувальника заздалегідь не отримував і нічого не обіцяв. Але судова практика зовсім іншої думки із цього приводу, вказуючи на неможливість стягнення зі страховика моральної шкоди за несвочасну виплату або за невиплату страхового відшкодування, внаслідок того що договором страхування відшкодування моральної шкоди не передбачено.

Однак у зв'язку з цим варто вказати, що відносини, які виникають між страховою компанією й фізичною особою під час укладення договорів страхування, підпадають під дію вимог Закону України «Про захист прав споживачів». Так, у листі Верховного Суду України від 01 лютого 2013 року [9], що аналізує судову практику розгляду цивільних справ про захист прав споживачів, зазначено, якщо договір страхування спрямований на задоволення особистих потреб фізичної особи, то такі правовідносини регулюються Законом України «Про захист прав споживачів» у частині, не врегульованій спеціальним законом. Більше того, цей висновок стосується й договорів майнового страхування, де страхувальниками є фізичні особи, а відповідні відносини спрямовані на захист особистих майнових інтересів страхувальника або іншої особи, що визначена в договорі, шляхом задоволення майнової потреби страхувальника, яка виникає або може виникнути після настання певних подій.

Отже, страхувальник є споживачем фінансової послуги, що надається за договором страхування. Якщо права споживача порушені й факт порушення встановлено, це є підставою для прийняття рішення про компенсацію моральної шкоди. У свою чергу, Верховний Суд України в листі від 19 липня 2011 року вказав, що Закон України «Про захист прав споживачів» не може поширюватися на правовідносини, що впливають із норм Закону України «Про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів», оскільки він спрямований на захист життя, здоров'я та майна третіх осіб, тоді як Закон України «Про захист прав споживачів» регулює відносини, що виникають із договорів, спрямованих на задоволення виключно особистих потреб. Водночас безпосередньо самим Законом України «Про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів»

передбачена можливість відшкодування моральної шкоди третій особі (потерпілому), яка заподіяна страхувальником або особою, відповідальність якої застрахована.

Висновки

Отже, законодавче закріплення відшкодування моральної (немайнової) шкоди лише за її завдання життя або здоров'ю учасників страхових правовідносин чи інших осіб не забезпечує охорону їхніх немайнових прав. Цього можна уникнути внесенням відповідних змін до цивільного законодавства України, згідно з якими правовим наслідком порушення прав учасників договірних страхових правовідносин чи інших осіб буде відшкодування матеріальної й моральної (немайнової) шкоди. Адже порушення суб'єктивного цивільного права в договірних зобов'язаннях може вважатися належною підставою для відшкодування моральної шкоди виключно в разі наявності в законі або договорі спеціального застереження про можливість застосування такого заходу відповідальності в конкретній правовій ситуації. Водночас сторони договору не вправі заздалегідь на власний розсуд визначати розмір належної компенсації, усувати вину зі складу умов відповідальності або в інший спосіб уносити корективи в законодавчо закріплений механізм відшкодування моральної шкоди, визначальна роль у якому належить морально-правовим засадам справедливості, розумності й добросовісності.

За наявності належних фактичних підстав та умов відшкодування моральної шкоди в договірних зобов'язаннях зі страхування може застосовуватися одночасно з будь-якими іншими заходами цивільно-правової відповідальності.

Список використаних джерел:

1. Цивільний кодекс України, прийнятий 16 січня 2003 року. – К. : Істина, 2003. – 368 с.
2. Сиротенко С.Е. К вопросу о договорном и недоговорном характере морального вреда / С.Е. Сиротенко // Личные немущественные права: проблемы теории и практики применения : сб. статей и иных материалов / под ред. Р.А. Стефанчука. – К. : Юринком Интер, 2010. – С. 339–342.
3. Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 31 березня 1995 року № 4, в редакції від 27 лютого 2009 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/v0004700-95>.
4. Примак В.Д. Особливості відшкодування моральної шкоди як заходу цивільно-правової відповідальності / В.Д. Примак // Часопис Київського університету права. – 2013. – № 3. – Ст. 175–179.
5. Сиротенко С.Е. Про співвідношення норм Цивільного кодексу України та рішень Європейського Суду з прав людини у зобов'язаннях по компенсації моральної шкоди / С.Е. Сиротенко // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті В.П. Маслова «Актуальні проблеми цивільного, житлового та сімейного законодавства», Харків, 25 лютого 2011 року. – Х. : Кроссспруд, 2011. – С. 376–378.

6. Фогельсон Ю.Б. Комментарий к страховому законодательству / Ю.Б. Фогельсон. – М. : Юрист, 2002. – С. 54.

7. Картузов М. Можливість відшкодування нематеріальної шкоди, заподіяної невиконанням зобов'язань за договором / М. Картузов // Юридичний журнал. – 2006. – № 6. – С. 29–33.

8. Єрьоменко Г.В. Відшкодування моральної шкоди / Г.В. Єрьоменко // Цивільне право України.

Академічний курс : [підручник] : у 2 т. / за заг. ред. Я.М. Шевченко. – К. : Ін Юре, 2003. – Т. 2 : Особлива частина. – 2003.

9. Судова практика з розгляду цивільних справ про захист прав споживачів (2009–2012 рр.): лист Верховного Суду України від 1 лютого 2013 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/n0006700-13>.

Статья посвящена анализу особенностей возмещения морального (неимущественного) вреда в страховых обязательствах как одного из способов защиты гражданских прав и интересов, что по своей правовой природе относится к мерам гражданско-правовой ответственности. Отмечается решающая роль принципов справедливости, разумности и добросовестности в правовом регулировании отношений по возмещению морального вреда, а также уделено внимание формулировке выводов и предложений, направленных на совершенствование гражданского законодательства в сфере договорных обязательств по страхованию.

Ключевые слова: договор страхования, моральный (неимущественный) вред, страховой риск, страховщик, страхователь, возмещение вреда, страховой интерес, страхование ответственности.

In the article are analyzed the characteristics of indemnity of moral (non-property) damage in insurance liabilities as a way to protect the civil rights and interests, that in its legal nature relates to measures of civil liability. It is emphasized the crucial role of the principles of fairness, reasonableness and good faith in the legal regulation of relations with the indemnity of non-pecuniary damage. In the article are paid attention to the formulation of conclusions and recommendations aimed at the improving the civil law in the sphere of insurance contracts.

Key words: insurance contract, moral (non-property) damage, insurance risk, insurer, insured, indemnity of damage, insurable interest, insurance liability.

